

Türkçede Bileşğin Biçimlenişi:
Varsayımsal Taban Yaklaşımıyla Yeni Bir Sınıflama

N. Engin Uzun
Ankara Üniversitesi

1. Giriş

Doğal dil ve sözlüksel yapı açısından Chomsky Dilbilgisi(CD)'nin ilk biçimlenişi (Chomsky 1957), biri stratejik diğeri kuramsal nitelikli görülebilecek iki ilgi çekici nokta bulunduruyordu: Stratejik olanı, bu dilbilgisinin karşıtez kaynakları olan gelenekselci ve yapısalcı çalışmalarla biçimbilimde oldukça parlak sonuçlar elde edilmiş olmasına karşın, bu alanın belirgin biçimde zayıf bırakılmasıydı. Kuramsal olanı ise, tümce oluşumundaki (sentence formation) üretimin sözcük oluşumunda (word formation) da bulunabileceğinin göz ardı edilmesi idi. Noktalardan ilkinin bir sonucu olarak, CD doğrultusundaki çalışmaların yanı sıra yapısalcı incelemeler devam etmiş, ikincisinin sonucu olarak da, CD'de hemen başlayan ve bugüne kadar devam edegelen tartışma alanlarından birini, doğal dil konuşucusundaki sezgisel dil bilgisinin üretkenlik yönünün yalnızca tümce bilgisine dayanamayacağı, bunun, sözcük bilgisiyle tamamlanması gerekeceği iddiaları oluşturmuştur.

Gerçekten de, CD, her ne kadar, görünmeyen ("derin") yapılarda açıklama yapmaya kalkışırsa da, görünüşte, (1)'deki gibi bir tümcenin üretiminde, nasıl (1)b'deki öğelerin birleştirilmesi söz konusu edilebilirse, (1)b'dekilerin üretiminde de açıkça bir birleştirme ((2)a) ya da ekleme ((2)b) söz konusu edilebilir:

(1)

a. Katsayı düşük !

b. katsayı+düşük

(2)

a. kat+sayı

b. say+1. düş+ük

Sonuçta, ister tümce sözkonusu olsun ister sözcük, dildeki dağılımları açısından tanımlanabilen birimlerden bir "üretim" gerçekleşmektedir.

Böylece, dilbilgisinin başka üretim mekanizmaları da içerdiği iddiası, sözlüksel yapı çalışmalarına yeni boyutlar kazandırarak CD doğrultusunda önemli bir gelişmeyi doğurmuştur.

2. Sözlükselci Varsayım

Dilbilgisinin sözlükçe bileşenin, önce, ancak bazı sözcük oluşum süreçlerini (özellikle, türetimi) içerebileceği iddiası netleştirilmiştir. Jackendoff 1972, Aronoff 1976 ile başlayan bu tutum, özellikle Lieber 1980, 1983, Williams 1981, Selkirk 1982, Jensen ve Jensen 1983 ve Kiparsky 1982 ile, türetimsel ve çekimsel tüm üretim süreçlerinin sözlükçede döngüsel kurallarla sunulabileceği biçiminde daha kapsamlı ve köktenci bir görünüme kavuşmuştur. Katı Sözlükselci Varsayım (strict lexical hypothesis) adı altında anılan bu çalışmalarda, özellikle sonuncusunda, ilgili süreçler için açık biçimbilimsel ve sesbilimsel kurallar önerilmiştir. Tüm bu olan biten karşısında Noam Chomsky'nin kendi tutumu ise, sözlükçenin ancak türetimsel olan sözlüksel süreçleri içerdiğini, çekimsel biçimbilimin ise sözdizimsel kaynaklı açıklamalara dayandığını benimsemek olmuştur (Genişletilmiş Sözlükselci Konum için bkz. özellikle Chomsky 1988).

Burada, Türkçenin sözlüksel, yani sözlükçede listelenmiş bileşiklerinin biçimlenmesinin, özellikle Kiparsky 1982'in düzey sıralama varsayımı(level ordering hypothesis)'na dayanan sözlükçe yapısı ve tabii bunun Underhill 1988 tarzında Türkçe uyarlamaları için bazı sorunlar çıkaracağı belirtilecektir. Sonra, özellikle biçimlenme açısından bir varsayımsal taban (hypothetical base) yaklaşımı geliştirilip, bunun bazı önceki sorunlu görünümüleri ortadan kaldırabileceği ve aynı

zamanda, dilsel kuram açısından daha uygun bir gözlem tabanı oluşturmak üzere, yeni bir sınıflama sunabileceği üzerinde durulacaktır.

3. Genel Görünüm

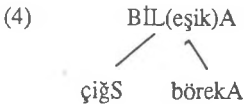
Biimbilimde bir sözcük oluşum süreci olarak görülen bileşme, birden fazla, (kuramsal ilginin odaklandığı boyut açısından, iki) bağımsız tabanın bileşmesine dayanır. Birer sözlüksel kategori ile belirlendiklerinden, sürecin ıktıları, yani bileşikler, doğrudan dilin sözlüksel yapısında yer alırlar.

Dört ana sözlüksel kategoriye bağlı olarak dört tür bileşikten söz edilebilir:

(3)

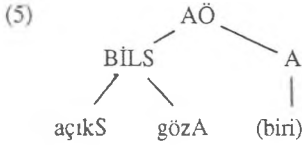
- a. bileşik ad: *baba yiğit*¹
- b. bileşik sıfat: *alçak gönüllü*
- c. bileşik zarf: *en aşağı*
- . bileşik eylem: *geliver*-(!)

Ne var ki, bileşiğin kategorisi, amaçlı seçilmiş (3) rneklerin sezdirdiğinin aksine, iki tabanda da özdeş kategorinin bulunmasını şart koşmaz. Gerçekte, bileşiğin kategorisi, iki biçimbilim ilkesi tarafından belirlenir. İlki yansıtma(reflection)'dir ki (zellikle bkz. Williams 1981, Lieber 1983) tabanlardan birinin sözlüksel özelliklerinin, onu doğrudan dallandıran bir st budağa yansıtılmasını sağlar. ikincisi sağkolda temelge(right-hand head) ilkesidir ki (bkz. Williams 1981, Selkirk 1982) yansıtmanın yapıldığı (genellikle ensağdaki) tabanın temelge görevini üstlenmesini sağlar. Buna göre, *iğ börek* bileşmesinin kategorisi A'dır ve bu özellik ensağdaki *börek* ğesi tarafından yansıtılmaktadır:

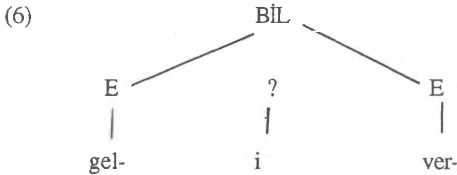
4. Sorun

Ne var ki Türkçede bileşik biçimlenmesinin (4)'ten daha karmaşık görünümeler sunduğu, bunların sözlükselci yaklaşım ve sözlüksel sesbilim açısından bir dizi sorun doğuracağı iddia edilebilir. Örneğin (5)'teki *açık göz* bileşiğinin dışmerkezli oluşu, ensağda temel öge ilkesiyle uyuzmaz:

Çünkü, bileşiğin kategorisi sağkoldaki öge tarafından belirlenmemektedir. (4) türündeki bileşiklerin dışmerkezli konumda silinmiş bir (temel)öge taşımaları ve bunun öbekselle bağlantıları olabilmesi, sürecin sözlükselliğini kuşkuya düşürebilir. Ne var ki, burada, bu sorunla ilgilenmeyeceğiz.²

Burada asıl ilgileneceğimiz sorun, biçimlenmenin, (3)'çdeki bileşik eylem örneğinde olduğu gibi, iki özgür taban dışında başka ek biçimlerle de etkileşimde olduğu süreçlerde ortaya çıkmasıdır:

Burada, *i* parçası tabanlardan herhangi biri ile (dilin tipik soneklemeli yapısı düşünüldüğünde, tabii ki ilki ile) eklemeye ilişkisinde gösterilmektedir, yani BİL'den doğrudan dallanmamaktadır. Bunu, ilerleyici bir sesbilim süreci olan ünlü uyumu açısından da (**aliver-* değil *aliver-*) bir sona eklemeye olarak görmek durumunda kalabiliriz ama dilde *geli* ya da *alı* gibi bağımsız (yani, sözlükçede listelenmiş)

biçimlerin bulunmaması, bunun bir ekleme olduğunu ama yalnızca bileşmeye özgü olduğu sonucunu verecektir.

Öte yandan, dağılım da bu ilişkinin masum bir eklenme olmadığını sezdirir: *alıver-*, *görüver-*, *tutuver-*... gibi açık bir dizi oluşturan ilk tabanın aksine, I+ver ilişkisi kapalı ve değişmezdir. Yani, dağılım açısından *i*, ilk tabandan çok ikinci tabanla ilişkilidir. Ayrıca, bu yönde bir biçimlenme türü, Türkçede belirli bir işleklilikte türetim alanı da oluşturur. A+kal- (*bakakal-*, *donakal-*,...), A+dur (*gidedur-*, *aladur-*,...), A+yaz- (*düşeyaz-*, *öleyaz-*,...).

Tüm bunlar, sözkonusu biçimlenmenin ne olduğunu değil ama sıradan bir eklenme olmadığını gösterebilir.

5. Başka Alanlar

Aslında, eklerin doğrudan bileşme sürecinde yer alabilme olasılığı sözkonusu edildiğinde, başka eklerin de konumu sorgulanmaya değer görünür:

(7) +(s)I

ensesi kalın
gönlü gani
karnı kara
gelişi güzel
gönlü bol
gönlü zengin
gözü kara
gözü pek
gözü tok
yüreği pek
karnı yarık
gözü açık

(8) +tAn

baştan kara
tüm den gelim
kafadan bacaklılar
kulaktan dolma

anadan doğma
baştan savma

(9) + tA
çantada keklük
denizde balık
sahanda yumurta
kömürde piliç
devede kulak

(10) +(y)A
dışa dönük
güne bakan
içer kapalı
dışa vurum
içer bakış
içer dönük
ışığa doğrulum
ışığa göçüm
tüme varım
yere doğrulum
soya çekim

(7)-(10) arasındaki örneklerin sözlüksel yapıları (6)'dan farklı değildir; yatık yazılı "parçalar" önceki tabanla bağımsız bir birim oluşturmazlar.

6. Sözlüksellik Boyutu

Bu noktada, yatık parçaların sözdizimsel kaynaklı olduklarının (uyum ve durum ekleri taşıdıklarının) ileri sürülebilmesi, bunları (6)'daki çözümlmeye destek olmaktan alıkoymaz.

İlkin, bunların birer sözlükselleşme ürünü olması ve taşıdıkları yapının zaten işlek (productive) olmaması, sözdizimsel açıklamanın gözardı edemeyeceği bir özellik olarak görülecektir.

İkincisi, eklerin artık sözdizimsel işlevlerinden uzaklaştıklarıdır. İlgili eklerden hareketle durum-belirleme ilişkileri saptanamamaktadır. Çoğunda (gözü pek, kafadan

bacaklılar gibi) kaynak eylem zaten bulunmamaktadır. Bulunanlarında da, bir önceki süreçte birleştirme (incorporating) bulunduğunu tanıtlayacak sözlüksellik izlenmeyebilmektedir, yani ışığa göç-, gözü aç-, içe kapan- gibi sözlükselleşmiş bileşik eylemler bulunmamaktadır.

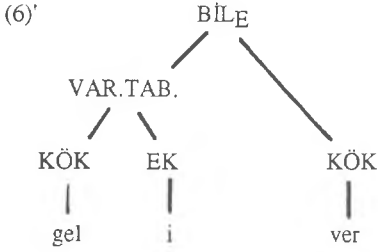
Üçüncüsü, işlek olmamanın, bunların gelişigüzel bir kalıplaşma olduğunu gösteremeyeceğidir. Birkaç örnekle sınırlı, örneğin, tek örnekli ser->ser-p- ve iki örnekli kar->kar-maş- ve sar->sar-maş- gibi (başka örnekler için bkz. Uzun ve diğ.1992) sözcük oluşum kuralları bulunabilmektedir. Bir başka deyişle, seyrek (unproductive) olma, ilgili örnekler için birer sözcük oluşum kuralı yazılmasına engel oluşturmayacaktır.

Son olarak, sözlükselleşmenin türetimde zaten doğal olarak bulunduğudur. Tüm sıradan sözlüksel öğelerin, söz gelimi gözlük olsun, bir biçimde sözlükselleşme ürünü olduğu, ancak böylece listelenebildiği söylenmelidir. Gerçekte, -llk'ın lambalık gibi bir anlık oluşum (nounce formation) için potansiyellik taşıması, içe dönük'teki -e'nin öze dönük gibi türetim için potansiyellik taşımasından farklı bir açıklamaya gereksinim duymamalıdır.

7. Varsayımsal Taban Çözümü

Bileşmede görülen eklerin, gerçekte, doğrudan bileşme sürecine özgü olmaları ve türetimin sonucunda bağımsız bir sözlüksel birimin oluşmaması, böylece, yokluklarında, geride kabuledilemez (*göz pek, *iç dönük gibi) iki taban bırakmaları, farklı bir çözümleme gerektirir. Bu çözüm, sözlükçede bir varsayımsal taban kuralı tasarlamak olabilir. Bu kuralın, (4) ya da (5) için tasarlanacak olandan farklı bir yapı içermeyeceği açıktır; sonuçta, bir bileşik türetilecektir.

İlgili kuralla ulaşılabilecek varsayımsal bileşik taban, (6)-(10) türü için ayrık (discontinuous) olacak ve biçimsesbilimsel tanıtlar açısından da ilk öğesinde bir sona-ekleme gerçekleşecektir. Böylece (6), şöylece yeniden yazılabilecektir:

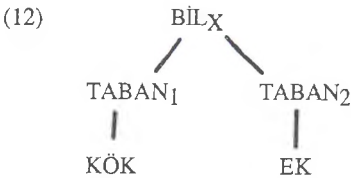
Dilin tipolojisi açısından, varsayımsal da olsa, bileşik bir tabanda içe-ekleme gibi bir süreci tanımakla kışkırtıcı olan (6)' çözümlemesinin, (6)-(10) arası biçimlenmelerle sınırlı olmadığını da belirtelim. Şimdi (11)'e bakalım:

(11) uçan top, atar damar, kesici diş, kesme şeker...

uçan top'ta -An, *atar damar*'da -Ar, *kesme şeker*'de -mA, *kesici diş*'te -İcI...Bu örneklerde, sırasıyla, -An, -Ar, -mA ve -İcI, ilk tabanla birlikte sözlüksel birim oluşturamamakta, oluşturduğu durumlarda da (*kesme*: 1.'kesme işi', 2. 'bir tür makas'; *kesici*: 'mezbaha görevlisi') sözlüksel anlamı ile bileşiğinki örtüşmemektedir.

8. Bir Sınırlama

İlk tabanı ekli tüm bileşikler, (6)' çözümlemesini içermeyecektir; eklemenin bağımsız ve sözlükselleşmiş bir taban türettiği ve sözlüksel anlamlarda uyuşmanın olduğu durumlarda süreç, doğal olarak, (4)'teki ile özdeş olmak üzere (12)'deki gibi olacaktır:

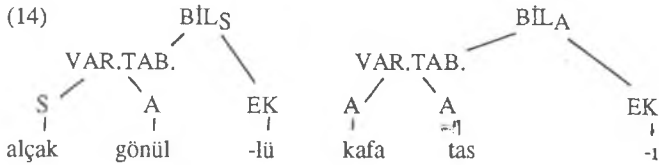

9. Yine Başka Alanlar

Varsayımsal tabana ekleme, yalnızca bir ie-ekleme sureci ile sınırlı değildir. Surecin yine varsayımsal bir tabana ama bu kez sona-ekleme olduğu bileşik rnekleri Türkçede daha geniş bir alanı doldurmaktadır. Bunun yanında, eklemenin yöneldiği ikinci tabanın bağımsız bir birim oluşturamaması ve ilgili parçanın yokuğunda kabuledilemez tretimlerin ortaya çıkması koşulları burada da geçerlidir. (13), bu süreçte görünen ekleri ve ilgili örneklerini sunmaktadır:

(13)	
-(s)I	: kafa tası
-II	: alçak gönüllü
-(y)An	: aptes bozan
-(A/I)rIık	: hak tanırılık
-(y)IcI	: ara bulucu
-(A/I)r	: yurt sever
-(y)Iř	: var oluş
-TI	: hünkar beğendi
±(I)m	: var sayım
-mA	: ara bulma
-mAcA	: adam asmaca
-mAz	: su geçirmez
-mIş	: gün görmüş
-I	: baş kaldırı

Bu kez zmlleme (14)'teki gibi görünecek ve taban, artık, sona eklemenin yapıldığı bitişik bir taban olacaktır:

Burada, yine, *tası* bulunmadığı, *gönüllü* de sözlüksel anlam açısından bileşikle uyumadığı için ve *kafa tas* ile *alçak gönül* tabanları da bağımsız olarak bulunmadığı için ilgili ek, varsayımsal tabanda sona-ekleme sürecinde yer alacaktır.

10. Kuramsal Sezdirimler

(6)' ve (14)'teki çözümlenmeler, en azından Kiparsky 1982 ve Underhill 1988 tarzında bir sözlükselci yaklaşıma sorun çıkarırlar. İlk, varsayımsal taban kavramı ile, çıktısı sözlüksel birim olmayan bir süreç söz konusu olacaktır. Oysa, sözlüksel sesbilimde her düzeyin çıktısı tam bir sözlüksel birimdir (bkz. Kiparsky 1982:4) İkincisi, bu süreç, düzenli bir bileşme olmasına karşın, içe ve sona ekleme gibi bir süreçten önce yer alarak genel düzey sıralamasıyla çelişecektir. Oysa, düzey sıralama varsayımları, baştan beri, bileşmeyi hep eklemekten sonraya yerleştirmiş ve son zamanlarda (bkz.Underhill 1988), bunun Türkçe için sorun çıkarmayacağı da benimsenmiştir

İçe ve sona-eklemenin, aslında, biçimsesbilimsel açıdan tabanlardan birinde sona ekleme olarak gerçekleşeceği ve Türkçe eklenme için pek sorun çıkarmayacağı doğrudur ama düzey sıralaması varsayımının etkileneceği de doğrudur.

11. Bir Çözüm, Bir Destek

Öte yandan, varsayımsal taban yaklaşımının, Türkçede bir sorun olarak görülen ayraçlama paradoksunu da ortadan kaldıracığı ileri sürülebilir. Daha önce (bkz. Gökdel 1988), ilgili ayraçlama (15a) yapısında iken türetimin (15b) yerine (15c) olarak gerçekleşmesinin bir ayraçlama paradoksu yarattığı kabul edilmiştir:

(15)

- a. [[[otobüs]bilet]i]ci
- b. *otobüs biletici
- c. otobüs bileti

Oysa buradaki yaklaşımda, varsayımsal otobüs bilet tabanı ile bu paradoks artık söz konusu olmayacaktır: [[otobüs biletçi]si].

12. Sonsöz ve Bir Sınıflama

Biçimbilimsel zenginlik taşıyan Türkçede bileşme gibi geniş çaplı bir türetim sürecinin bir dizi eki içermesi, aslında, beklenen bir görünüm olmalıdır. Ne var ki bileşmeyi bağımsız tabanların sıradan bir bileşmesi olarak görmek, "artık" parçaları da sözdizimsel kaynaklı açıklamalara katmak, gerçekte, bir sözcük oluşum sürecinin oldukça belirgin biçimlenme özelliklerini gözardı etmeyi de beraberinde getirebilir.³ Bu açıdan, varsayımsal taban yaklaşımı, Türkçede bileşik biçimlenmesinin, yalnızca bağımsız tabanların bileşmesini değil, bu süreçte doğrudan yer alan bazı ekleme süreçlerini de içerdini ortaya koymakta, bunun yanında, (16)'daki sınıllama ile, hem daha eksiksiz bir betimleme tabanı, hem de dilsel kuram açısından uygun bir gözlem ve inceleme tabanı sunmaktadır

(16)

a. İki bağımsız tabanda bitişme

[hasır[şapka]]

[kazıklı[humma]]

[ara[ver-]]

b. varsayımsal bitişik tabanda sona ekleme

[alçak gönül [-lü]]

[söz dizim[-i]]

c. varsayımsal ayrık tabanda içe ekleme

[ense [-si] kalın]

[tüm [-den] gelim]

[soy [-a] çekim]

[sahan [-da] yumurta]

[arka [-sı] kesil-]

[ara [-yı] aç-]

KAYNAKÇA

Aronof, M. 1976, Word Formation in Generative Grammar, (2.Baskı), MIT yayını, Cambridge.

Chomsky, N. 1957, Syntactic Structures, (3.Baskı,1963),Mouton, The Hague.

Chomsky, N. 1988, Some Notes on Economy of Derivation and Representation, basılmamış metin, MIT.

Gökdel, A., 1988, Bracketing paradoxes in Turkish Nominal Compounds: Studies on Turkish Linguistics, yay.: Sabri Koç, ODTÜ yayını, 287-98.

Jackendoff, R. 1972, Morphological and semantic Regularities in the Lexicon: Language 51-3, 639-71.

Jensen, J.T. ve M.Jensen, 1983, Morphology IS in the Lexicon!: Linguistic Inquiry 15-3, 474-612.

Kiparsky, P., 1982, Lexical Morphology and Phonology: Linguistics in the Morning Calm, Hanshin Publishing Co., Seoul, 1-91.

Lieber, R., 1980, On the Organization of the Lexicon, basılmamış doktora tezi, MIT.

Lieber, R., 1983, Argument Linking and Compounds in English: Linguistic Inquiry 14-2, 251-85.

Selkirk, E., 1982, The Syntax of Words, Cambridge, Massachusetts.

Underhill, R., 1988, A Lexical Account of Turkish Accent: Studies on Turkish Linguistics, yay.: Sabri Koç, ODTÜ yayını, 387-406.

Uzun, N.E., 1990, Türkçe dilbilgisinde "tamlama" ve "bileşik" sorunu: IV. Dilbilim Sempozyumu Bildirileri, 17-18 Mayıs 1990, yay.: A.S.Özsoy ve H. Sebüktekin, Boğaziçi Üniversitesi yayını, 11-24.

Uzun, N.E., L.S.Uzun, Y.K.Aksan ve M.Aksan, Türkiye Türkçesinin Türetim Ekleri: Bir Döküm Denemesi, Ankara.

Williams, E., 1981, On the Notions "Lexically Related" and "Head of a Word": Linguistic Inquiry 12-2, 245-74.

NOTLAR

1. Gösterim kolaylığı açısından, ele alınan tüm bileşikler ayrı yazılmıştır ve standart yazım kaygısı güdülmemiştir.

2. Bu durumlarda, bileşiğe, açık göz OLAN biri gibi bir tümcesel yapıdan ulaşıldığı ve dışmerkezdeki temelöğenin silindiği iddia edilebilir. Ne var ki, bu tür Türkçe yaklaşımlarının, bir dizi sorunlu yönleri olduğu da ileri sürülebilir (bkz. Uzun 1990). Belki bu, Türkçede zaten bulunan ve çok işlek olan bir sözcük oluşum süreci olarak değerlendirilip kolayca aşılabilecektir; ad, sıfat ve zarflar arasında yaygın olarak görülen geçişme (conversion) ya da sıfır türetim (zero derivation), bu sürecin çıktılarına da uygulanabilir.

3. Varsayımsal bir tabana dayanan eklemenin, Türkçedeki yaygınlığı üzerine, Uzun ve diğer. 1992'de sunulan verilerden bir resim ortaya çıkarılabilir: Orada, 4'ü potansiyel 24 ekin görüldüğu 465 örnekte tabanların konumu varsayımsaldır. Bu, toplam ekleme içinde, %3.18'lik bir yer kaplamaktadır.